

ЕСЕЇСТИКА ЄВГЕНА СВЕРЕСТЮКА ЯК ДИСКУРС СВОБОДИ

Василь Будний,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри
теорії літератури та порівняльного літературознавства
Львівського національного університету імені Івана Франка

Висвітлено есеїстичний дискурс Євгена Сверстюка в соціальному контексті. Зокрема, з'ясовано зумовленість жанрово-стильових і концептуальних якостей його текстів непохитною громадянською позицією, якої дотримувався есеїст, будучи дисидентом-борцем за права людини й нації у тоталітарну епоху і визнаним моральним авторитетом у часи незалежної Української держави.

Ключові слова: есеї, дискурс, жанр, стиль, тоталітарна епоха, категорія свободи, українська незалежність.

The article covers Yevhen Sverstyuk's essayistic discourse in a social context. In particular, the conditionality of genre-style and conceptual qualities of his texts is clarified by the steadfast civil position of the essayist, being a dissident-fighter for human and nation rights in the totalitarian era and a recognized moral authority during the independent Ukrainian state.

Keywords: essay, discourse, genre, style, totalitarian epoch, category of freedom, Ukrainian independence.

Євген Сверстюк належав до горстки дисидентів – політичних нонконформістів, які вийшли з лона шістдесятницького покоління і, ставши до відкритого герцу з тоталітарною потугою, врешті-решт подолали її – зброєю не військовою, економічною чи політичною, а публіцистичною.

Як жанровий простір інтелектуальної свободи, який не визнає обмежень і контролю за творчою думкою, есеї став оптимальною формою вислову для мислителя-бунтаря. Громадянськи наснажену есеїстику Є. Сверстюка науковці досліджують у різноманітних аспектах: історико-біографічному (Іван Кошелівець, Юрій Луцький, Михайлина Коцюбинська, Василь Слалчук), літературознавчому (Людмила Тарнашинська, Наталія Мафтин, Марія Моклиця), філософсько-етичному (Сергій Грабовський, Лілія Лавринович, Ольга Яблонська), релігійному (Леонід Рудницький, Тетяна Хоменко, Гаїна Кушнір), публіцистичному (Леся Лисенко, Наталя Клименко, Олег Рарицький). Актуальним залишається розгляд цього яскравого феномена в дискурсивних вимірах: хто говорить, про що, до кого, коли й де, з якою метою? Відповіді на ті питання допоможуть з'ясувати роль особистості у процесах соціальної комунікації, деформованих в умовах тотального ідеологічного контролю.

Є. Сверстюк дебютував літературно-критичними рецензіями наприкінці 1950х років і невдовзі став пліч-о-пліч з Іваном Світличним й Іваном Дзюбою до битви проти соцреалістичних догм. Кожен з цього тріумвірату відзначався неповторною стильовою манерою: в І. Дзюби переважав аналітичний підхід до проблем культури, у Є. Сверстюка – медитативне філософічне мислення, а в І. Світличного – публіцистичне. Молоді критики спрямували свої стріли проти «гранітних монументів» – класиків літературного офіціозу, твори яких були позбавлені живого почуття і свіжої думки. Є. Сверстюка неодноразово звільняли з роботи за політичними мотивами, оскільки він виступав проти дискримінації української культури, брав участь у протестах проти незаконних арештів та судів. Через заборону друкуватися літератор вдався до нелегальних способів спілкування з читачем. В українській пресі він публікував під прибраним ім'ям чудові статті про Сервантеса, Гете, Стендаля, Антуана де Сент-Екзюпері, а в часописі «Дукля» (Пряшів, Словаччина) – есеї про Тараса Шевченка і Миколу Зерова, доки радянські танки не розчавили тамтешні демократичні свободи.

У самвидаві кружляли есеї Є. Сверстюка «Котляревський сміється» (1969), «Собор у риштованні» (1968), написаний з його участю викривальний памфлет «З приводу процесу над Погружальським» (1964), у якому компартійну владу було звинувачено в навмисному підпаді і знищенні відділу україніки в бібліотеці Академії Наук, де зберігалися безцінні документи періоду української державності 1917–1920 років.

Які загрози для себе угадали режим у тих публікаціях, запроторивши їхнього автора на дванадцять років таборів і заслання?

Відновлюючи від пізніших ідеологічних нашарувань образ творця «Енеїди», Є. Сверстюк у першому зі згаданих есеїв дійшов висновків, нечуваних у тодішній радянській Україні: за позірно упокороеною, лояльною поставою співвітчизників (як давніх, так і сучасних) критик виявив приховану, часто навіть неусвідомлювану антиколоніальну опозиційність. Тамовані у стихійно-іраціональних глибинах підсвідомості, джерела життєдайної енергії поневоленої нації виривалися на поверхню вулканами іскрометного сміху, глузування над завойовником і терпкої самоіронії. Є. Сверстюк підкреслив, що архетип української вдачі не вдалося знівечити ані царській, ані комуністичній російській імперії – ось чому вслід за Котляревським усміхався і приголомшений ідеологічним пресингом читач самвидавного есею.

Дисидент аж ніяк не ховався зі своїми текстами перед владою. Скажімо, «Собор у риштованні» він заніс для друку до журналу «Вітчизна», звідки редактор Любомир Дмитерко заповідливо передав його прямісінько в КГБ. Тимто есей поширювався в самвидаві і був видрукуваний за кордоном. Провідний образ роману «Собор» Олесь Гончара став для інтерпретатора символом збирання до купи розбитої вдрузки людської і національної гідності в душах співвітчизників задля самозбереження і самозахисту від всезагальної стандартизації, повсюдного здрибнення і відчуження, від засилля прагматичної кон'юнктури та інших руйнівних процесів, які штампують «людину-функцію» з її ідеологією «мухи-одноденки»: «Ця людина-функція має страшну властивість розкладати людські цінності – одним дотиком, єдиним словом. Як в устах геніального поета чи філософа все набирає вищого смислу, світла й енергії життя, так у Лободи, навпаки, все розпадається, здрибнюється й гасне...» [6, с.70]. Відгукнувшись на появу цього есею, закордонна критика відзначила своєрідність Сверстюкового підходу до болючої колоніальної проблематики: якщо інші тогочасні автори українського самвидаву писали про зовнішні сили, що поневолюють націю – великодержавний шовінізм («Інтернаціоналізм чи русифікація» Івана Дзюби), механізм репресивного правосуддя («Лихо з розуму» В'ячеслава Чорновола), концтабірну систему КГБ («Репортаж із заповідника ім. Берії» Валентина Мороза), то Є. Сверстюк зосередився насамперед на відповідальності самих українців за втрату історичної пам'яті, предківської віри і національної самосвідомості [3]. За словами Івана Кошелівця, над несміливими Гончаревими і Сверстюком поставив вогненні крапки [2, с.41].

Автор більше десятка книжок філософичної есеїстики, виданих до і після відновлення незалежності, Є. Сверстюк став унікальною постаттю в культурному житті новітньої України, заслуживши визнання як моральний авторитет наполегливим відстоюванням загальнолюдських етичних засад, християнської традиції, незамулених джерел національного духу. Пригаманне багатьом шістдесятникам романтичне «донкіхотство» він скристалізував у свідомий, несхитний ідеалізм, який підносить у системі ціннісних орієнтирів шляхетність лицарського духу на противагу звичним буденним стереотипам, матеріальним, класовим, політичним та іншим утилітарним чинникам.

За Сверстюком, духовні цінності є тендітними ідеальними сутностями, суб'єктивними побудовами, які легко зруйнувати, але важко відбудувати. Вони, однак, становлять саму сутність людської культури і є самоціллю як

для особистості, так і для всієї цивілізації, бо залишаються єдиним способом перемогти невблаганний час. Адже механізми культурної традиції передають із покоління в покоління і нагромаджують у колективній надсвідомості безцінний досвід, значущі символи і надихаючі ідеали, які є опорою для людської душі в її змаганнях з небуттям: «Над прірвою смерті людина створила подиву гідною працею, сповненою вищого, неперехідного сенсу, «вічну» реальність – культуру, релігійні вірування, мистецтва, філософські, етичні, правові побудови й настільки пройнялася своїми легендами, розкорінилася з ними в життя, що вони стали її соціальною природою, вищою за страх смерті» [6, с. 70]. Для Сверстюка духовні святині залишаються єдиними емоційно щемливими дороговказами в непевних часах світоглядного плюралізму, коли в політиці і в щоденних міжлюдських стосунках розмиваються межі між добром і злом, вірою і зрадою, честю і безчестям. Хто є ми, запитував Є. Сверстюк, на цій планеті, розмежованій китайськими мурами і замінованій вузькоглядними догматами? І віщував: почалася нова смуга історії, яка вимагає відмовитися від ідеологічного, політичного, військового та всяких інших видів руйнівного протистояння, мобілізувати всі людські цінності й душевні сили, щоби «займатися собою», а не знищенням Іншого; мусимо «перетворити себе, якщо хочемо знайти вихід перед катастрофою».

Актуальний у сучасну постколоніальну і постмодерну добу есеїстичний дискурс свободи видатного шістдесятника суголосний з персоналістичною ідеєю плюралізму самоцінних людських особистостей, об'єднаних Абсолютною Цінністю – Богом. Споріднені його міркування і з популярними в 1960-х роках екзистенціалістичною концепцією життя як бунту проти абсурду людського існування, феноменологічним підходом до аналізу сутнісних і зовнішніх аспектів буття. Згідно з М. Коцюбинською, громадянській позиції Є. Сверстюка притаманний трагічний стоїцизм [1, с.6]. А ґрунтувалися світоглядні засади мислителя-дисидента на національній традиції «філософії серця», яку розвивали провідні постаті українського духу. Сковородинівські ідеї сродної праці, братньої любові і свободи пронизують його світогляд. Шевченкову творчість він назвав думою про Бога і нагадував сучасникам, що Гоголь починав свою щоденну працю з молитви, а Леся Українка на питання «Що дасть нам силу?» відповідала: «Хрест». У поезії Василя Стуса критик убачав нонконформістський дух опору гнітючим життєвим обставинам, протидії омертвінню й закам'янілості.

Сверстюкова есеїстика – це не лише роздуми над злободенними етичними проблемами, а й наукові студії морального стану епохи, а також зовні стримане, але внутрішньо напружене духове проповідництво. Есеїст вбачав у народі велику духовну шляхетність і вважав, що нас врятовують прагнення чистоти, порядності та почуття гідності, притаманні людській душі. Їдкий критицизм, викривальний пафос, нищівна іронія поєднані в нього зі стриманою, доброзичливою, але настійливою повчальною тональністю. Його проповідування етичних максим позбавлене поспішного дидактизму, який вивищував би мовця над адресатом. Стратегію есеїстичного мовлення Є. Сверстюк побудував на лірично-схвильованій риторичній роздумів і сумнівів, застережень і припущень, де багато знаків питань і майже немає знаків оклику. Тому таке мовлення сприймається як безпосередній вияв стривоженого особистісного досвіду, глибокої внутрішньої переконаності, яка усталася внаслідок тривалого переживання і роздумів над предметом розмірковувань.

Особистісно забарвленій етичній домінанті Є. Сверстюк підпорядкував головні проблемно-тематичні лінії, інтонаційні модуляції і виражальні засоби своїх есеїв. Крізь призму непримиренних опозицій «високе – нище», «правда – фальш», «всеоновлююча вірність святиням – руйнівне святотатство» критик-есеїст пропускає і літературні тексти, і суспільні явища, аби розглянути їх на

широкому тлі культурологічної, психологічної, релігійної проблематики (відновлення національної спадщини і перспективи її розвитку, взаємна відповідальність особи і суспільства, християнські засади у світі відносних цінностей тощо). Неповторної філософічності Сверстюковим есеям надають метафоризм, параболічність, міфологічна образність та інші виражальні засоби ущільненого мислення, коли найвіддаленіші в просторі й часі явища зіставляються на синхронній площині морально-етичного імперативу, підносяться до символічного рівня і скеровуються до інтелекту й почуттів читача. Можливо, ці якості мав на увазі Сверстюків побратим В. Чорновіл, коли в одному з листів із якутського ув'язнення писав про своєрідність «барочного стилю Євгенових есе» [7, с.226]. Наскрізнні образи Сверстюкових есеїв мають символічний, легко впізнаваний, майже архетипний характер: Сізіфовий камінь, Вавилонська вежа, блудний син, Голгота, пересохле річище, Собор у риштуванні. Разом з літературними й філософічними алюзіями, цитатами, аналогіями вони творять насичений інтертекст, відкритий у безмежність людського буття.

Як одного разу висловився сам Є. Сверстюк, «творчість – це згоряння надміру сил». Адже, переконливо міркував цей мудрий протестант, «убогі потуги горіти не дають того вогню, які дають спалахи щедрої юності, часом зухвалої до самозабуття. Не забуваймо, що первісні цінності, великі, даровані нам, як повітря і сонце, даються нам через велику спадщину, відчуття якої підсвідоме носимо у собі і проносимо крізь катастрофи» [5, с. 31]. І справді, лише мужня волелюбна людина могла піти наперекір політичним заборонам, зважившись обрати форму розкутого есеїстичного вислову незалежної думки для зривання масок з облудної ідеології, відновлення деформованих цінностей і безоглядного їх донесення до сучасників – навіть ціною втрати особистої свободи.

Прилюдно мовлене непокірне слово правди й незалежної думки Євген Сверстюк обрав основною зброєю в боротьбі з окупаційним режимом. Таким воно залишилося і в умовах вибореної державної незалежності, коли видатний гуманіст та інтелектуал послідовно прищеплював сучасникам критичне мислення – вдумливе, вимогливе й морально відповідальне.

Література

1. Коцюбинська М. Крізь велику призму. Українська мова та література. 1998. № 44. С.6–8.
2. Кошелівець І. З іскрою донкіхотства в серці. Сучасність. 1979. № 6. С. 30–43.
3. Прокоп М. Писання, що породжують сумні рефлексії. Сучасність. 1970. № 5. С. 76–82.
4. Сверстюк Є. Не мир, а меч. – Луцьк : Терен, 2009. 499 с.
5. Сверстюк Є. Творчість – це згоряння надміру сил. Кафедра. 1988. № 2. С.31–35.
6. Сверстюк Є. На святі надій. Київ : Наша віра, 1999. 784 с.
7. Чорновіл В. Твори : У 10 т. Т. 1. Літературознавство. Критика. Журналістика / упоряд. та комент. Валентина Чорновіл. Київ : Смолоскип, 2002. 640 с.